

MARTA WIRASZKA
IHS UKSW, Warszawa

ANTONI MESSING – WSPÓŁTWÓRCA POMNIKA NAJŚWIĘTSZEJ MARYI PANNY PRZED KOŚCIOŁEM REFORMATÓW I SERII WZOROWANYCH NA NIM NAGROBKÓW WZNIESIONYCH NA CMENTARZACH WARSZAWY

Na przedmieściach Warszawy, w sąsiedztwie czterech otwartych na przełomie XVIII i XIX w. cmentarzy: Świętokrzyskiego, Powązkowskiego oraz dwóch ewangelickich na Woli zaczęły powstawać w pierwszej połowie XIX stulecia warsztaty kamieniarsko-rzeźbiarskie. Do cieszących się większym rozgłosem i zamówieniami należały wówczas zakłady: Jana Józefa Mantzla (1806-1875) przy ul. Chłodnej 19¹, Jana Ścisłowskiego (ok. 1805-1847) przy ul. Powązkowskiej 6² i Aleksandra Sikorskiego (ok. 1822-1881) przy ul. Wolskiej 14/16³. W wymienionych pracowniach powstawały nagrobki, które ozdabiały zarówno warszawskie cmentarze, jak i znajdowały odbiorców poza stolicą⁴.

¹ Pracownia kamieniarsko-rzeźbiarska została otwarta w 1841 r. przy ul. Chłodnej 19 (nr hip. 927 B) przez Jana Józefa Mantzla (1806-1875), rzeźbiarza i właściciela założonego w 1797 r. przez jego ojca, Józefa Jana (ok. 1772-1846) warsztatu kamieniarskiego, który mieścił się przy ul. Leszno (nr hip. 735, a od 1823 r. – pod nr. hip. 733). W 1868 r. Mantzel przekazał zakład synowi, Józefowi Janowi (1834-1904). Po nim warsztat prowadził Władysław Tuszyński. M.I. Kwiatkowska, *Józef Jan Mantzel – warszawski rzeźbiarz i przedsiębiorca*, „Rocznik Warszawski”, 1996, nr 26, s. 47-76; eadem, *Rzeźbiarze warszawscy XIX wieku*, Warszawa 1995, s. 9, 58-59, 196-201; idem, *Józef Jan Mantzel (ok. 1772-1846)*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r): malarze, rzeźbiarze, graficy*, red. J. Derwojed, t. 5, Warszawa 1993, s. 333; idem, *Józef Jan Mantzel (1834-1904)*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r): malarze, rzeźbiarze, graficy*, red. J. Derwojed, t. 5, Warszawa 1993, s. 333-335; Z. Bieniecki, *Dom własny rzeźbiarza warszawskiego Jana Józefa Mantzla*, „Rocznik Warszawski”, 1972, nr 11, s. 173-204.

² Warsztat kamieniarski przy ul. Powązkowskiej 6 (nr hip. 27 C) istniał w tym miejscu od lutego 1834 r. Jego właścicielem był początkowo Jan Ścisłowski, który wcześniej prowadził zakład przy tej samej ulicy, tyle że *po lewej stronie udając się z Warszawy*. Po jego śmierci kierownictwo przejął Antoni Messing, po nim właścicielem został Jan Sikorski, a po śmierci Sikorskiego warsztat przejął jego zięć, Józef Todtleben. „Kurier Warszawski”, 1834, nr 47, s. 242; *Skorowidz mieszkańców miasta Warszawy z przedmieściami na rok 1854 ułożony pod kierunkiem Zarządu Policji*, Warszawa 1854, s. 206; *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim na rok 1906*, Warszawa 1905, nr ogłoszenia 1186.

³ Warsztat kamieniarsko-rzeźbiarski przy ul. Wolskiej 14/16 (nr hip. 3077) został założony ok. 1850 r. przez Aleksandra Sikorskiego. W 1879 r. został przeniesiony na ul. Srebrną 10 (nr hip. 5062). W 1884 r. spadkobiercy Sikorskiego sprzedali działkę wraz z zabudowaniami firmie kamieniarskiej „Józef Norblin i Wiktor Herteux”. Wkrótce do spółki dołączył Jan Lilpop. Zastąpił on Norblina, który założył własną firmę przy ul. Dzikiej 71. B. Rogalska, *Pałacyk przy Srebrnej*, „Almanach Muzealny”, 1/1997, s. 117-119; M.I. Kwiatkowska, *Rzeźbiarze...*, dz. cyt., s. 163; T.W. Świątek, *Rody starej Warszawy*, Warszawa 2000, s. 142-146.

⁴ Zob. M.I. Kwiatkowska, *Rzeźbiarze...*, dz. cyt., s. 58-59, 59, 105. Tamże literatura.

W domu należącym do Jana Ścisłowskiego (nr hip. 27 C), przy którym znajdował się zakład kamieniarski, mieszkał i pracował rzeźbiarz Antoni Messing, syn Jana Messinga i Urszuli z Sikorskich, urodzony w 1821 r. w mieście powiatowym Krotoszynie w Wielkim Księstwie Poznańskim⁵. Do Warszawy Messing przyjechał zapewne w połowie lat trzydziestych XIX w. W 1847 r. przejął kierowanie warsztatem kamieniarskim⁶, który stał się następnie jego własnością po poślubieniu w lutym 1851 r. Joanny (1834-1894)⁷, córki nieżyjącego już wtedy Jana Ścisłowskiego. W okresie, kiedy był właścicielem, w zakładzie zatrudniony był Szcze-pan Hein, czeladnik rzeźbiarski⁸. Współpracował też z innymi rzeźbiarzami: Ludwikiem Kaufmannem (1801-1855) i Tadeuszem Czajkowskim (1834-1867). Z powodów zdrowotnych Messing zmuszony był w wieku lat 45 przerwać dobrze zapowiadającą się karierę zawodową. Zmarł 1 listopada 1867 r. po ciężkiej, trwającej rok chorobie⁹. Został pochowany w grobowcu rodzinnym na Powązkach (kw. 19, rz. 5), w tym samym, w którym zostało złożone ciało Jana Ścisłowskiego. Po jego śmierci zakład przejął Jan Sikorski (1832-1906), ożeniony z Teofila Ścisłowską (1842-1900), córką Jana Ścisłowskiego i Marii z Messingów¹⁰.

Korzystne położenie warsztatu, niemalże naprzeciwko bramy cmentarza Powązkowskiego, do tego duży wybór mogący zaspokoić każde wymaganie, połączony z przystępnymi cenami i *przy sumiennem zwłaszcza wykonywaniu robót, które jest cechą tej fabryki* – na co zwrócił uwagę w 1859 r. anonimowy autor rekomendacji zamieszczonej w „Kurierze Warszawskim”¹¹ – sprawiły, że Messing na brak zamówień nie mógł narzekać. Niesygnowanie dzieł spowodowało, że dotychczas, głównie w oparciu o informacje prasowe, udało się powiązać z nazwiskiem rzeźbiarza zaledwie trzy pomniki grobowe. Dwa z nich znajdują się na Powązkach: poety Antoniego Malczewskiego (kw. 14, rz. 3; 1854) i lekarza Teofila Lesińskiego (kw. 179, rz. 3; 1861-1862); trzeci, upamiętniający przemysłowca wyrobów żelaznych, Fryderyka Krzysztofa Bruna, stoi na cmentarzu ewangelicko-augsburskim przy ul. Młynarskiej w Warszawie (al. 24, nr 3/5; ok. 1867)¹².

Równie ubogo przedstawia się twórczość Messinga w zakresie rzeźby religijnej. W jego zakładzie zostały odkute w kamieniu trzy posągi Madonn na ozdobnych postumentach, które ustawiono przed warszawskimi kościołami: Reformatów przy ul. Senatorskiej (1851), Karmelitów na Lesznie (1859) i Paulinów przy ul. Długiej (1863)¹³. Pierwsza z figur powstała na podstawie modelu sporządzonego przez Ludwika Kaufmanna, natomiast dwie pozostałe wykonał Tadeusz Czajkowski. Na cokole pomnika znajdującego się na dziedzińcu świątyni

⁵ Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, *Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej Nawiedzenia NMP w Warszawie, Akt małżeństwa nr 32/ 1851*. Materiał pochodzi z serwisu www.szukajwarchiwach.pl [dostęp z dn. 15.03.2016].

⁶ Wg M.I. Kwiatkowskiej i A. Melbechowskiej-Luty przejęcie warsztatu przez Messinga nastąpiło już w 1841 r. Informacja nie została potwierdzona archiwaliami. M.I. Kwiatkowska, A. Melbechowska-Luty, *Antoni Messing (ok. 1822-1867)*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.): malarze, rzeźbiarze, graficy*, red. J. Derwojed, t. 5, Warszawa 1993, s. 495; M.I. Kwiatkowska, *Rzeźbiarze...*, dz. cyt., s. 59.

⁷ Archiwum..., *Akt małżeństwa nr 32/ 1851*, dz. cyt.

⁸ *Skorowidz mieszkańców...*, dz. cyt., s. 106.

⁹ „Kurier Warszawski”, 1867, nr 245, s. 1548.

¹⁰ W. Dzierżanowski, *Przewodnik warszawski informacyjno-adresowy na rok 1869*, Warszawa 1869, s. 366.

¹¹ „Kurier Warszawski”, 1859, nr 238, s. 1291.

¹² Inf. za: M.I. Kwiatkowska, A. Melbechowska-Luty, dz. cyt., s. 495. Tamże literatura.

¹³ Tamże.

Franciszkanów-Reformatów umieszczona została sygnatura rzeźbiarza: *A. MESSING fecit*. Jest to jedyna praca sygnowana przez tego artystę.

Poza zleceniami rzeźbiarskimi Messing podejmował się również robót kamieniarskich przy nowo wznoszonych budynkach w Warszawie, m. in. powierzono mu prace wykończeniowe przy kamienicy barona Stanisława Lessera przy ul. Miodowej 21/23 (nr hip. 490/491), którą zbudowano według planu i pod kierunkiem Jerzego Völcka w latach 1850-1851¹⁴.

Nikła znajomość dzieł o potwierdzonej atrybucji nie pozwalała dotychczas badaczom na wnikliwsze zajęcie się twórczością Antoniego Messinga. Z wyjątkiem krótkiego biogramu autorstwa Marii Ireny Kwiatkowskiej i Aleksandry Melbechowskiej-Luty, który zamieszczony został w *Słowniku artystów polskich i obcych...*, nazwisko Messinga bywa jedynie odnotowywane przy okazji jego nielicznych znanych dzieł¹⁵. Spośród nich jedno szczególnie zwróciło uwagę krytyków, znajdując odbicie w dziewiętnastowiecznej prasie warszawskiej. Dziełem tym był pomnik Najświętszej Maryi Panny Niepokalanie Poczętej, wzniesiony przed kościołem św. Antoniego, na dziedzińcu ograniczonym z dwóch stron krążgankami i oddzielnym od ul. Senatorskiej metalową kratą¹⁶.

Pomnik powstał z pobożnych ofiar, staraniem o. Józefa Czapskiego, byłego gwardiana tego klasztoru, przy współpracy z o. Ludwikiem Piętką, wicesyndykiem zgromadzenia reformatów warszawskich. Uroczyste poświęcenie statuy nastąpiło w niedzielę, 7 grudnia 1851 r. Poświęcenia dopełnił o. Paweł Stopiński w asyście zgromadzenia oo. Reformatów i w obecności licznie przybyłych wiernych¹⁷. Pod koniec lipca 1853 r. rzeźba otrzymała oświetlenie w postaci dwóch żeliwnych latarni wykonanych w warszawskiej fabryce Karola Mintera, które ustawiono po obu jej stronach, od frontu¹⁸. Przez zastosowanie w czaszy latarni z trzech stron nieprzezroczystego szkła, światło zostało skierowane jedynie na posąg Madonny, co jak podkreślała prasa, powodowało, że w godzinach wieczornych i nocnych postać Bogarodzicy wydawała się być otoczona jasnością niebiańską¹⁹. Pomysł oświetlenia statuy powzięty został przez zakonników z powodu licznie nadsyłanych na ten cel ofiar. Z początkiem września 1852 r. przełożony klasztoru, o. Andrzej Łęgowski, skierował za pośrednictwem

¹⁴ „Kurier Warszawski”, 1850, nr 290, s. 1548; „Kurier Warszawski”, 1851, nr 284, s. 1490. Na temat domu barona Lessera przy ul. Miodowej pisał obszernie Tomasz Grygiel. Autor nie wymienia w tekście ani w przypisach nazwiska Antoniego Messinga. T. Grygiel, *Dom Lesserów w Warszawie – nieznanie dzieło „stylu maksymiliańskiego*, w: *Architektura XIX i początku XX wieku*, red. idem, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 39-53.

¹⁵ M.I. Kwiatkowska, A. Melbechowska-Luty, dz. cyt., s. 495. Zob. także: J. Bartoszewicz, *Kościół warszawskie rzymsko-katolickie opisane pod względem historycznym*, Warszawa 1855, s. 275; F.M. Sobieszczański, *Kościół oo. Reformatów w Warszawie*, „Tygodnik Ilustrowany”, 8/1863, nr 208, s. 364-365; W. Gomulicki, I. Szmideberg, *Ilustrowany przewodnik po Warszawie*, Warszawa 1880, s. 96; *Ilustrowany przewodnik po Warszawie wraz z treściwym opisem okolic miasta*, Warszawa 1893, s. 72; F.M. Sobieszczański, *Warszawa. Wybór publikacji*, t. 2, Warszawa 1967, s. 164-165.

¹⁶ „Kurier Warszawski”, 1851, nr 326, s. 1739-1740; *Pomniki święte w Warszawie*, „Kalendarz Warszawski Popularno-Naukowy J. Ungra”, 1855, s. 62-63. Podczas Powstania Warszawskiego figura NMP została uszkodzona. Staraniem ks. Antoniego Kitlińskiego, pierwszego po wojnie proboszcza, przeprowadzono prace restauracyjne. Brakującą głowę wyrzeźbił Jan Ślusarczyk, absolwent Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie. A.J. Szeinke, *Kościół Świętego Antoniego i klasztor franciszkanów-reformatów w Warszawie 1623-1987*, Kraków 1990, s. 92-93, 116.

¹⁷ „Kurier Warszawski”, 1851, nr 326, s. 1739. Czas powstania pomnika określa również rok umieszczony na postumencie od strony kościoła: „1851 R./ POSTAWIONO/ z POBOŻNYCH/ OFIAR.”

¹⁸ Wtedy też miało miejsce odnowienie pomnika kosztem Salwiana Jakubowskiego, obywatela m. Warszawy. „Kurier Warszawski”, 1853, nr 196, s. 965; „Kurier Warszawski”, 1853, nr 204, s. 1005.

¹⁹ *Statua Matki Boskiej przed kościołem św. Antoniego w Warszawie*, „Kłosy”, 20/1875, nr 500, s. 55.

prasy apel do *WW. Panów Budowniczych i Artystów, aby raczyli podać projekt jakie i gdzie mają być urządzone lampy lub latarnie, dla utrzymania ciągłego światła przed tąż statuą*²⁰. Koszty realizacji zgodziła się pokryć Józefa Watke, której mąż prowadził znajdującą się naprzeciwko klasztoru pensję dla chłopców²¹.

Sposób oświetlenia posągów osób boskich i świętych, zapoczątkowany przez reformatów, szybko rozpowszechnił się w stolicy²². Wkrótce wykorzystany został przy oświetleniu figur: NMP oraz św. Feliksa i św. Jana Nepomucena przed świątynią kapucynów (1855)²³, Chrystusa przed kościołem św. Krzyża przy Krakowskim Przedmieściu (1859)²⁴, NMP przed kościołem karmelitów na Lesznie (1860)²⁵ i Bogarodzicy nad frontonem głównego wejścia do pałacyku „Pod Karczochem” w Alejach Ujazdowskich 14 (1856)²⁶. Ostatni z wymienionych posągów został wykonany *w tym samym stylu i guście, jak przed kościołem XX. Reformatów*²⁷. Możliwe więc, że rzeźba – dziś nie istniejąca – powstała w zakładzie Antoniego Messinga.

Poza Warszawą podobne rozwiązanie zostało wykorzystane w tym czasie w Częstochowie przy oświetleniu obrazu Matki Boskiej (1854/1855), znajdującego się na zewnętrznej elewacji, w szczycie kaplicy, w której mieści się cudowny wizerunek Bogarodzicy. Zamówienie

il. 1. Nagrobek Nestorowiczów na Powązkach w Warszawie, ok. 1887. Fot. M. Wiraszka

²⁰ „Kurier Warszawski”, 1852, nr 231, s. 1215.

²¹ A.J. Szeinke, dz. cyt., s. 93.

²² Jednym z pierwszych, który zwrócił na to uwagę, był Julian Bartoszewicz. J. Bartoszewicz, dz. cyt., s. 275. Zob. także: F.M. Sobieszcański, *Kościół...*, dz. cyt., s. 365; idem, *Warszawa...*, dz. cyt., s. 165.

²³ Latarnie powstały w fabryce Karola Mintera. „Kurier Warszawski”, 1855, nr 346, s. 1765; „Kalendarz Warszawski Popularno-Naukowy J. Ungra”, 1856, s. 109-111.

²⁴ „Kurier Warszawski”, 1859, nr 46, s. 233.

²⁵ Latarnie powstały w fabryce „Evans, Lilpop et Comp.”. „Kurier Warszawski”, 1860, nr 146, s. 814.

²⁶ „Kurier Warszawski”, 1856, nr 215, s. 1110. Nieruchomość oznaczoną nr. hip. 1726 C zakupił 12 IV 1844 Jan Kanty Sokołowski, były radca dworu i komisarz województwa kujawskiego. W 1845 r. nastąpiła przebudowa znajdujących się na parceli obiektów wg projektu arch. Antoniego Corazziego. Od strony Alei Ujazdowskich powstał pałacyk-willa w stylu neogotyckim, którego częścią stała się pochodząca z drugiej połowy XVIII w. ośmioboczna rotunda zwana od formy zwieńczenia „Karczochem”. Po śmierci Sokołowskiego w 1855 r. jego córka Michalina Mokrzycka sprzedała posiadłość Mamertowi Pawluciu (31 VIII 1855). Rok później nad frontonem głównego wejścia ustawiono posąg Madonny, który oświetlała stojąca przed nim ozdobna lampa. Zob. J. Roguska, *Warszawski pałacyk „Pod Karczochem” świadectwem trzech epok?*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1982, z. 1-2, s. 109-127.

²⁷ „Kurier Warszawski” 1856, nr 215, s. 1110.

il. 2. Cokół pomnika NMP Niepokalanie Poczętej przed kościołem reformatów w Warszawie, 1851. Fot. M. Wiraszka

typ pomnika grobowego w formie krzyża ustawionego na ozdobnym postumencie. Cokół ten, utrzymany w stylistyce późnobarokowej, ma kształt cylindra zwężającego się nieznacznie ku górze, który ustawiono na szerszej trzystopniowej podstawie i zwieńczył drobno profilowanym gzymsem. Jego trzon ozdabiają cztery narożne woluty o końcach zwiniętych spiralnie do wewnątrz na dole i na zewnątrz u góry. Podparcie dla wolut stanowią zagiełowate partie gzymesu i podstawy, które formują na ich osi prostokątne występy. Grzbiety konsol dekorowane są kampanulami tworzącymi zwisy do dwóch trzecich wysokości. Wybrzuszenia znajdujących się na dole wolut zostały ozdobione liśćmi akantu, występującymi również u podstawy cokółu. Górny pas dekoracji tworzą podwójne girlandy kwiatowe, rozpięte pomiędzy wolutami i podwieszane wstążką do ozdobnego kołka, który umieszczono

zrealizowała fabryka Karola Mintera²⁸. W oparciu o wzory spopularyzowane przez tę fabrykę wykonano ok. 1887 r. latarnie stojące na grobie rodziny Melchiora Nestorowicza na warszawskich Powązkach (kw. 32, rz. 2) [il. 1]²⁹. Oświetlały one postać Matki Boskiej Różańcowej, ustawionej na wysokim, prostopadłościennym cokole. Forma latarni jest identyczna do tych postawionych przeszło 30 lat wcześniej przed kościołami reformatów i kapucynów, które mają potwierdzoną atrybucję wykonania w zakładzie Mintera.

Odwołania do pomnika wykonanego przez Messinga nie ograniczają się wyłącznie do sposobu i formy oświetlenia figury. Badania inwentaryzacyjne przeprowadzone na cmentarzach warszawskich pozwoliły wyodrębnić zespół nagrobków wiernie odwzorowujących kształt i dekorację cokółu pomnika NMP [il. 2]. Grupa ta licząca osiem przykładów powstała w okresie pomiędzy 1853 a 1864 r. Większość nagrobków znajduje się na cmentarzu Powązkowskim, z wyjątkiem jednego, który stoi na cmentarzu ewangelicko-augsburskim. Wszystkie reprezentują ten sam

²⁸ Z tego powodu, jesienią 1854 r. Karol Minter, będąc w drodze do Monachium, zatrzymał się na Jasnej Górze celem wykonania niezbędnych pomiarów. „Kurier Warszawski”, 1854, nr 267, s. 1364.

²⁹ Fabryka Wyrobów Metalowych i Lakierowanych Karola Mintera (zał. w 1828) już wtenczas nie istniała. W 1881 r. została przekształcona w Towarzystwo Akcyjne Warszawskiej Fabryki Wyrobów Metalowych „Wulkan”, które produkowało wyłącznie naczynia cynowe i emaliowane. Latarnie na grobie Melchiora Nestorowicza powstały zatem w innym zakładzie, ale w oparciu o wzory opracowane przez firmę Minterów. M. Dubrowska, *Rzemiosło artystyczne Minterów: 1828-1881*, Warszawa 1987, s. 63-64. Nekrologi: „Kurier Warszawski”, 1885, nr 343a, s. 3; „Kurier Warszawski”, 1886, nr 389a, s. 3.

pośrodku każdego boku. Pola między konsolami a elementami dekoracyjnymi posłużyły do rozmieszczenia inskrypcji.

Serię nagrobków, które formą i dekoracją cokołu odwołują się bezpośrednio do postumentu sygnowanego przez Messinga, otwiera nagrobek Andrzeja Wołowskiego (zm. 16 sierpnia 1852 r.) – naczelnika Komisji Skarbu, wystawiony ok. 1853 r. na cmentarzu Powązkowskim przez siostrę zmarłego, Teresę z Wołowskich Szymanowską (kw. 14, rz. 5). Nabożeństwo żałobne za duszę ś. p. Andrzeja Wołowskiego odbyło się 25 sierpnia 1852 r. w kościele św. Antoniego przy ul. Senatorskiej. Tam też miały miejsce kolejne msze rocznicowe³⁰. Powiązanie tych faktów z formą nadaną pomnikowi skłania do wniosku, że to fundatorka, znająca dzieło Messinga z autopsji, zdecydowała o powtórzeniu ozdobnego cokołu, na którym zamiast figury Najświętszej Maryi Panny został ustawiony tańszy w wykonaniu, ale wyrazistszy w symbolice chrześcijańsko-cmentarnej krzyż. Belki tego krzyża o przekroju ośmiobocznym, profilowane, składające się z naprzemiennie ułożonych wałków i wklęsek, zostały ozdobione u podstawy i na zakończeniu ramion reliefowym motywem roślinnym. Miejsce przecięcia belek zaakcentowano medalionem z pełnoplastyczną głową Chrystusa w cierniowej koronie [il. 3].

il. 3. Nagrobek Andrzeja Wołowskiego na Powązkach w Warszawie, ok. 1853. Fot. M. Wiraszka

W oparciu o ten wzór zostaną zrealizowane na cmentarzu Powązkowskim następne zamówienia³¹. W porządku chronologicznym będą to pomniki: Elżbiety Colin (1853, kw. 24, rz. 6)³², Marcjanny z Obrąpalskich Safonow (1854, kw. 159, rz. 4)³³, Aleksandra Lepigé (1854,

³⁰ Nekrologi: „Kurier Warszawski”, 1852, nr 219, s. 1155; „Kurier Warszawski”, 1852, nr 223, s. 1175; „Kurier Warszawski”, 1853, nr 211, s. 1037; „Kurier Warszawski”, 1854, nr 211, s. 1107; „Kurier Warszawski”, 1855, nr 213, s. 1094-1095.

³¹ Datowanie nagrobków zostało określone na podstawie informacji znajdujących się w nekrologach zamieszczanych w „Kurierze Warszawskim”, a dotyczących dnia przeniesienia zwłok do grobu rodzinnego i poświęcenia nagrobka. W odniesieniu do pomników, co do których takiej informacji nie było, został przyjęty przybliżony czas wykonania, czyli zgodnie z najczęściej przyjętą praktyką, rok od śmierci osoby zmarłej. Zob. A.T. Tyszką, *Nekrologi „Kuriera Warszawskiego” 1821-1939*, t. 2, 1846-1852, Warszawa 2004; idem, *Nekrologi „Kuriera Warszawskiego” 1821-1939*, t. 3, 1853-1858, Warszawa 2007; idem, *Nekrologi „Kuriera Warszawskiego” 1821-1939*, t. 4, 1859-1861, Warszawa 2012.

³² Nekrologi: „Kurier Warszawski”, 1852, nr 310, s. 1620-1621; „Kurier Warszawski”, 1852, nr 320, s. 1672; „Kurier Warszawski”, 1853, nr 322, s. 1589. Dane biograficzne: *Taryfa domów miasta Warszawy i Pragi z planem ogólnym i 128 szczegółowych planików ulic i domów – ułożone przez inż. m. Warszawy H. Świątkowskiego*, Warszawa 1852, s. 54.

³³ Nekrologi: „Kurier Warszawski”, 1853, nr 304, s. 1497; „Kurier Warszawski”, 1854, nr 6, s. 30; „Kurier Warszawski”, 1854, nr 123, s. 651; „Kurier Warszawski”, 1854, nr 300, s. 1521. Datowanie pomnika umożliwiła in-

kw. 24, rz. 1)³⁴, Anieli z Kamięskich Łubieńskiej (1857, kw. 158, rz. 5)³⁵, Hortensji Wiktorii z Bernatowiczów Szpadkowskiej (1857, kw. 29, rz. 4)³⁶ i Antoniego Ciesielskiego (ok. 1858, kw. 20, rz. 3)³⁷. Listę zamyka wystawiony w 1864 r. na cmentarzu ewangelicko-augsburskim (al. 56, nr 5) nagrobek upamiętniający Fryderyka Karola Moesa (1808-1863) – przemysłowca, właściciela przędzalni bawełny w Łodzi oraz fabryk wełny w Zgierzu i obić papierowych w Warszawie³⁸. Wszystkie wymienione pomniki zachowują tę samą formę architektoniczną i detal rzeźbiarski. Różnice pomiędzy nimi wynikają z przyjęcia odmiennych proporcji oraz obecnego stanu zachowania³⁹. Z szablonu wyłamuje się tylko nagrobek Antoniego Ciesielskiego, który posiada nieco inną strukturę cokołu. Zamiast wypukłych płaszczyzn ma cztery wklęsłe powierzchnie boczne, ujęte w narożach konsolami wolutowymi, do których od góry podwieszane zostały pojedyncze girlandy wawrzynu.

Oprócz tych ośmiu przykładów, których podobieństwo do realizacji Messinga nie budzi wątpliwości, istnieje jeszcze druga grupa obiektów reprezentujących podobny typ nagrobka w formie krzyża na ozdobnym postumencie, która jest uproszczoną wersją poprzednio opisaną. Przykłady należące do tej grupy charakteryzuje ta sama struktura architektoniczna cokołu, tyle że pozbawiona dekoracji rzeźbiarskiej. Ponieważ najstarsze nagrobki tego typu zostały zrealizowane w 1855 r., jeden na Powązkach dla sędziego Trybunału Handlowego, kupca win i towarów korzennych – Franciszka Reycha (kw. II, rz. 1)⁴⁰ [il. 4], drugi

formacja o miejsu mszy żałobnej, która w przeciwieństwie do innych mszy rocznicowych, odbyła się w kościele powązkowskim. Zgodnie z ówczesną praktyką, przeniesienie zwłok i poświęcenie pomnika następowało bezpośrednio po nabożeństwie w świątyni św. Karola Boromeusza na Powązkach.

³⁴ Nekrologi: „Kurier Warszawski”, 1853, nr 152, s. 773; „Kurier Warszawski”, 1853, nr 225, s. 1109. Postawienie nagrobka zostało przyjęte na podstawie daty umieszczonej na cokole: „ALEKSANDROWI/ LEPIGÈ/ NAJLEPSZEMU MEŻOWI/ STROSKANA ŻONA/ ZOFIA z PIENKOWSKICH/ TEN POMNIK WZNIOSŁA/ 1854”. Wzmianki w nekrologu informującym, że: *Jutro [tzn. 30 VIII 1853], w kościele Powązkowskim, odbędzie się nabożeństwo za duszę ś.p. Aleksandra Lepigè; po ukończeniu którego, nastąpi przeniesienie zwłok Tegoż, ze składu do grobu familijnego, nie należy traktować jako równoznacznej z ustawieniem nad grobem pomnika. Ten bowiem, co jest bardziej prawdopodobne, stanął nie po trzech miesiącach, ale w rok po śmierci zmarłego. Dane biograficzne: Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej św. Aleksandra w Warszawie, Akt zgonu nr 302/1853. Materiał pochodzi z serwisu www.szukajwarchiwach.pl [dostęp z dn. 15.03.2016]; E. Szulc, *Cmentarz ewangelicko-augsburski w Warszawie. Zmarli i ich rodziny*, Warszawa 1989, s. 323-324.*

³⁵ Nekrologi: „Kurier Warszawski”, 1856, nr 121, s. 619-620; „Kurier Warszawski”, 1856, nr 127, s. 655-656; „Kurier Warszawski”, 1857, nr 119, s. 630. Data powstania znajduje się również na cokole nagrobka.

³⁶ Nekrologi: „Kurier Warszawski”, 1857, nr 207, s. 1125. Dane biograficzne: Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, *Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej św. Krzyża w Warszawie, Akt zgonu nr 1799/ 1856*. Materiał pochodzi z serwisu www.szukajwarchiwach.pl [dostęp z dn. 15.03.2016]; S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 300.

³⁷ Nekrologi: „Kurier Warszawski”, 1857, nr 257, s. 1386; „Kurier Warszawski”, 1858, nr 247, s. 1321.

³⁸ Nekrologi: „Kurier Warszawski”, 1863, nr 204, s. 1009; „Kurier Warszawski”, 1864, nr 247, s. 1417. Dane biograficzne: „Kurier Warszawski”, 1848, nr 179, s. 858; „Kurier Warszawski”, 1852, nr 173, s. 915; „Kurier Warszawski”, 1854, nr 208, s. 1094; „Kurier Warszawski”, 1859, nr 171, s. 4; E. Szulc, dz. cyt., s. 394-395.

³⁹ W nagrobkach Anieli Łubieńskiej i Hortensji Szpadkowskiej nie zachowały się krzyże. W pomnikach Marcjaniny Safonow i Aleksandra Lepigè miejsce przecięcia ramion krzyża zostało zaakcentowane odpowiednio pełnoplastyczną głową Madonny i reliefową rozetką.

⁴⁰ Nabożeństwo żałobne po śmierci zmarłego odbyło się w kościele oo. Reformatorów. Nekrologi: „Kurier Warszawski”, 1855, nr 65, s. 313; „Kurier Warszawski”, 1855, nr 70, s. 334; „Kurier Warszawski”, 1855, nr 280, s. 1422. Dane biograficzne: „Kurier Warszawski”, 1834, nr 249, s. 1376; „Kurier Warszawski”, 1852, nr 283, s. 1482; Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, *Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej św. Andrzeja w Warszawie, Akt zgonu nr 153/1855*. Materiał pochodzi z serwisu www.szukajwarchiwach.pl [dostęp z dn. 15.03.2016]; *Taryfa domów...*, dz. cyt., s. 15.

na cmentarzu prawosławnym na Woli ku czci zmarłego w styczniu 1855 r. prałata i naczelnego kapelana armii polowej, Aleksandra Pogonjałowa⁴¹, należy przyjąć, że był to chronologicznie drugi wariant pierwszego projektu.

Na cmentarzu Powązkowskim identyczne pomniki stanęły jeszcze nad grobami: małżonków Julianny i Eliasza Kelchów (ok. 1856, kw. 33, rz. 3)⁴², Tomasza Trylskiego (1856, kw. 16, rz. 4)⁴³, Wincentego Temporowskiego (ok. 1858, kw. 157, rz. 2)⁴⁴ i Mikołaja Jamroszyńskiego (ok. 1862, kw. 157, rz. 3)⁴⁵. Kolejne trzy wzniesiono na cmentarzu ewangelicko-augsburskim dla Ludwika Antoniego Salingera (ok. 1857, kw. I, na wprost lapidarium)⁴⁶, Krzysztofa Frydryka Bruna (ok. 1867, al. 24, nr 3/5)⁴⁷ i Ludwika Bogumiła Reineke (ok. 1874, naprzeciw al. 66 i 65)⁴⁸. Ponadto na cmentarzu ewangelicko-reformowanym został zrealizowany nagrobek upamiętniający zmarłych członków rodziny Jana Samuela Elsnera, aptekarza (kw. A, rz. 2)⁴⁹. Pomnik powstał zapewne pomiędzy 1863 a 1867 r. Wtedy zmarło dwoje jego małoletnich dzieci: syn Stanisław, lat 10 (16 X 1862), i córka Klementyna, lat 5 i pół (10 I 1867)⁵⁰. Na wybór formy upamiętnienia wpływ miały powiązania

il. 4. Nagrobek Franciszka Reycha na Powązkach w Warszawie, 1855. Fot. M. Wiraszka

⁴¹ Nekrologi: „Kurier Warszawski”, 1855, nr 18, s. 85.

⁴² Nekrologi: „Kurier Warszawski”, 1853, nr 38, s. 202; „Kurier Warszawski”, 1855, nr 325, s. 1649. Dane biograficzne: „Kurier Warszawski”, 1830, nr 339, s. 1760; „Przewodnik Warszawski”, 1/1826, s. 10; „Przewodnik Warszawski”, 2/1827, s. 11; „Przewodnik Warszawski”, 3/1829, s. 11; *Skorowidz mieszkańców...*, dz. cyt., s. 139.

⁴³ Nekrologi: „Kurier Warszawski”, 1855, nr 202, s. 1038; „Kurier Warszawski”, 1855, nr 229, s. 1179; „Kurier Warszawski”, 1856, nr 199, s. 1030. Dane biograficzne: „Przewodnik Warszawski”, 1/1826, s. 101; „Kurier Warszawski”, 1837, nr 184, s. 2; Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, *Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej św. Krzyża w Warszawie, Akt zgonu nr 2594/1855*. Materiał pochodzi z serwisu www.szukajwarchiwach.pl [dostęp z dn. 15.03.2016].

⁴⁴ Nekrologi: „Kurier Warszawski”, 1858, nr 81, s. 413. Dane biograficzne: „Korespondent Warszawski”, 1831, nr 38, s. 99; „Kurier Warszawski”, 1852, nr 3, s. 9-10; *Skorowidz mieszkańców...*, dz. cyt., s. 338.

⁴⁵ Nekrologi: „Kurier Warszawski”, 1862, nr 13, s. 68; „Kurier Warszawski”, 1862, nr 47, s. 253. Dane biograficzne: *Skorowidz mieszkańców...*, dz. cyt., s. 118.

⁴⁶ Nekrologi: „Kurier Warszawski”, 1857, nr 5, s. 21; „Gazeta Warszawska”, 1857, nr 42, s. 6. Dane biograficzne: K. Reyman, *Szkice genealogiczne*, Warszawa 1936, s. 183, 185.

⁴⁷ Nekrologi: „Kurier Warszawski”, 1866, nr 274, s. 1609; „Kurier Warszawski”, 1869, nr 12, s. 4. Dane Biograficzne: *Taryfa domów...*, dz. cyt., s. 10; „Kurier Warszawski”, 1853, nr 336, s. 1687; E. Szulc, dz. cyt., s. 67-68; T.W. Świątek, dz. cyt., s. 9-20.

⁴⁸ Nekrologi: „Kurier Warszawski”, 1873, nr 250, s. 3.

⁴⁹ J. i E. Szulcowie, *Cmentarz ewangelicko-reformowany w Warszawie. Zmarli i ich rodziny*, Warszawa 1989, s. 67.

⁵⁰ Nekrologi: „Kurier Warszawski”, 1862, nr 238, s. 1371; „Kurier Warszawski”, 1867, nr 9, s. 45.

rodzinne. Żona Elsnera, Juliana Teofila była córką Krzysztofa Fryderyka Bruna⁵¹. Stąd też nad grobami spokrewnionych ze sobą rodziny, w analogicznym czasie, zostały zrealizowane takie same monumenty. Poza Warszawą znajduje się pomnik pułkownika Dellingzhauzena, wzniesiony na cmentarzu w Bielsku Podlaskim, przy ul. Wojska Polskiego⁵².

Nagrobek Bruna, zgodnie z informacją zamieszczoną w „Kurierze Warszawskim”, został wykonany przez Antoniego Messinga⁵³. Należy jednak przypuszczać, że nie wyszedł spod jego ręki bezpośrednio, jedynie został zrealizowany w jego warsztacie. Pogarszający się bowiem stan zdrowia ograniczał lub nawet uniemożliwiał rzeźbiarzowi pracę w ostatnim roku, tuż przed śmiercią. W kontekście domniemanego autorstwa grupy nagrobków wzorowanych na warszawskim pomniku Najświętszej Maryi Panny nazwisko rzeźbiarza pojawia się już po raz drugi⁵⁴, ale po raz pierwszy bezpośrednio potwierdzona zostaje atrybucja dzieła. Biorąc pod uwagę, że realizacja większości zleceń, wyjątek stanowi pomnik Ludwika Reineke (zm. 15 grudnia 1873 r.), przypada na lata 1853-1867, trzeba uznać je za prace tego samego rzeźbiarza lub przynajmniej tego samego zakładu kamieniarskiego. Autorstwo Messinga jako wykonawcy serii podobnych nagrobków nie powoduje większych zastrzeżeń, jednak odpowiedź na pytanie: czy Messing mógł być również ich projektantem? – nie jest już jednoznaczna i wymaga dalszej analizy.

Studia Marii I. Kwiatkowskiej dowiodły, że przypisywana powszechnie rzeźbiarzowi figura Madonny jest w rzeczywistości dziełem Ludwika Kaufmanna, a on sam był tylko wykonawcą ozdobnego postumentu⁵⁵. Z moich badań wynika, że również pozostałe elementy pomnika nie należą do oryginalnych wytworów twórczości Antoniego Messinga. Tego typu cokoły o późnobarokowej formie, ozdobione regencyjnym ornamentem były stosowane w drugiej i trzeciej dekadzie XVIII w. jako podstawy m.in. dla wolnostojącej rzeźby monumentalnej o tematyce religijnej. Spopularyzowane przez kontrreformację wizerunki Maryi Immaculaty, Trójcy Świętej i św. Jana Nepomucena rozpowszechniły się zwłaszcza w cesarstwie habsburskim. W Polsce najwięcej przykładów pochodzi z podległego niegdyś Habsburgom Dolnego Śląska⁵⁶. Najbliższe formą warszawskiemu pomnikowi cokoły zdobią dziś place w Otmuchowie (pomnik MB Zwycięskiej – 1734) i Dobromierzu (pomnik św. Jana Nepomucena – 1728) oraz most prowadzący do opactwa cystersów w Lubiążu (pomniki NMP i św. Jana Nepomucena – 1723)⁵⁷. Zwłaszcza postumenty z Dobromierza i Lubiąża wykazują duże podobieństwa z pierwszą grupą nagrobków wzorowanych bezpośrednio na podstawie pomnika sprzed kościoła oo. Reformatów w Warszawie. W dekoracji cokołu brakuje im

⁵¹ „Kurier Warszawski”, 1898, nr 77, s. 4.

⁵² Dalsze poszukiwania prowadzone na cmentarzach znajdujących się poza Warszawą mogą jeszcze zwiększyć liczbę przykładów. Odnosnie nagrobka płk. Dellingzhauzena, z wyjątkiem znalezienia zdjęcia słabej jakości, nie udało się ustalić dokładniejszych danych dotyczących zmarłego. *Dwieście lat bielskiej nekropolii*, „Бельскі гостінаць”, 3/2000, nr 8-9. Artykuł zamieszczony na stronie: <http://kamunikat.fontel.net> [dostęp z dn. 22.03.2016 r.].

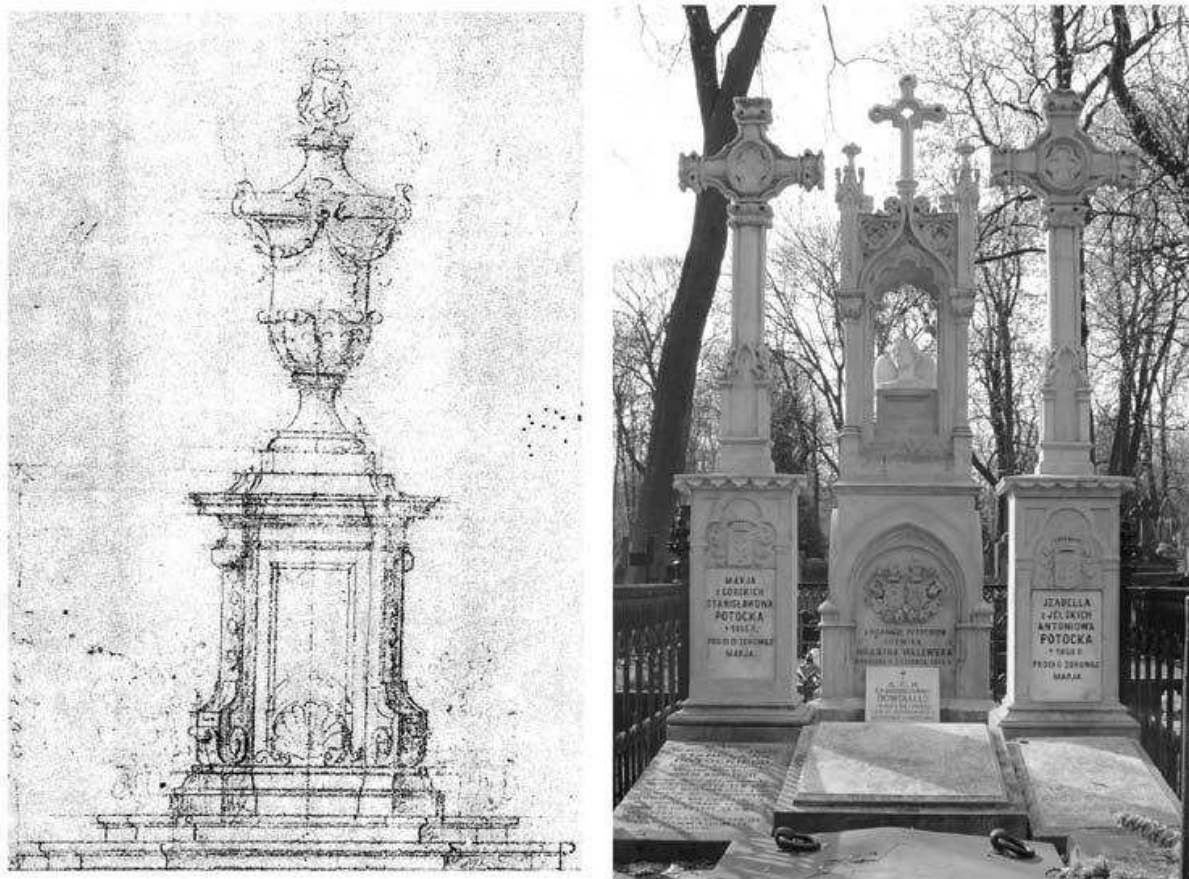
⁵³ Podczas wichury w styczniu 1869 r. pomnik Krzysztofa Bruna został poważnie uszkodzony. Rosnące obok drzewo, upadając, zniszczyło krzyż wieńczący pomnik. Naprawę uszkodzeń rodzina powierzyła Józefowi Mantłowi. „Kurier Warszawski”, 1869, nr 12, s. 4.

⁵⁴ Zob. informacje dotyczące nagrobka Andrzeja Wołowskiego.

⁵⁵ Badaczka odnalazła potwierdzenie w informacji prasowej. „Kurier Warszawski”, 1854, nr 179, s. 949; M.I. Kwiatkowska, *Rzeźbiarze...*, dz. cyt., s. 44.

⁵⁶ Zob. K. Kalinowski, *Rzeźba barokowa na Śląsku*, Warszawa 1986.

⁵⁷ K. Kalinowski, *Lubiąż*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 164-165; Idem, *Rzeźba...*, dz. cyt., s. 57, 275-276.

il. 5. Waza ogrodowa dla parku Wilanowskiego, rys. H. Marconi – ok. 1850. Repr. wg: M. Dubrowska, *Rzemiosło...*, Warszawa 1987, s. 38 oraz grobowiec Stanisława i Antoniego Potockich na Powązkach w Warszawie, ok. 1845-1851. Fot. M. Wiraszka

wyłącznie podwójnych girland rozwieszonych pomiędzy wolutami. Wątpię jednak, aby Messing wykorzystał te wzory w swoich pracach. Nie ma bowiem żadnych przesłanek, które potwierdzałyby związek tego rzeźbiarza ze Śląskiem. Bardziej prawdopodobne jest, że wzorował się na innym dziele, znajdującym się do wybuchu drugiej wojny światowej w podwarszawskim Wilanowie.

Na początku lat pięćdziesiątych XIX w., na górnym tarasie ogrodowym, *vis-à-vis* narożnych pawilonów głównego korpusu pałacowego, zostały ustawione dwa kamienne wazony o neobarokowych formach⁵⁸. Ich autorem był przybyły do Polski w 1822 r. architekt włoski Henryk Marconi, od lat dwudziestych XIX w. zamieszkały i pracujący w Warszawie⁵⁹. Z rodziną Potockich związany był od połowy lat trzydziestych. Dla nich wykonał w latach 1834-1838 projekty modernizacji otoczenia pałacu w Natolinie i neogotyckiego mauzoleum

⁵⁸ Wazy widoczne są m.in. na drzeworytach wykonanych wg rys. Podbielskiego w „Tygodniku Ilustrowanym” i wg rys. Dymitrowicza w książce autorstwa Hipolita Skimborowicza i Wojciecha Gersona. „Tygodnik Ilustrowany”, 7/ 1863, nr 192, s. 209; H. Skimborowicz, W. Gerson, *Wilanów. Album widoków i pamiątek*, Warszawa 1877, s. 73.

⁵⁹ S. Łoza, dz. cyt., s. 188; S. Łoza, *Henryk Marconi i jego rodzina*, Warszawa 1954, s. 8-17.

Aleksandry i Stanisława Potockich w Wilanowie⁶⁰. Do prac w rezydencji wilanowskiej Marconi powrócił ponownie w 1845 r., gdzie początkowo wspólnie z Franciszkiem Marią Lancim i Bolesławem Podczaszyńskim, później samodzielnie, kierował przebudową pałacu, wprowadzając szereg zmian w jego wnętrzach, najbliższym otoczeniu i na terenie przedpałacowym⁶¹. Z tym okresem modernizacji siedziby Potockich wiąże się powstanie pary waz ogrodowych. Projekt, przechowywany w AGAD, datowany jest na ok. 1850 r. [il. 5] Napis objaśniający w języku włoskim, znajdujący się pod rysunkiem: *Con piedi di Minter a bronzo; da Galleria con piedi di zinko bronzati*, sugeruje, że waza miała być odlana w fabryce Mintera z cynku pokrytego brązem⁶². Na podstawie archiwalnych rycin i fotografii wiadomo, że pierwotny zamysł nie został zrealizowany⁶³. Zamiast metalu wybrano kamień, z którego odkuto cokół oraz stojącą na nim wazę.

Podstawa pod wazę autorstwa Marconiego formą najbliższa jest postumentom drugiej grupy nagrobków, która charakteryzuje się ograniczeniem dekoracji. Z kolei detal zdobiący wazę: liście akantu pokrywające spodnią część kielicha i girlandy podczepione do krawędzi pokrywy, naśladuje ozdoby cokołów grupy pierwszej, wzorowanej bezpośrednio na pomniku przed kościołem św. Antoniego przy ul. Senatorskiej. Stąd można domniemywać, że Messing znał realizację wilanowską.

Nagrobki Messinga z rodziną Potockich wiąże także krzyż wieńczący cokół. Jego forma bliska jest zwieńczeniu pomników Stanisława i Antoniego Potockich, które znajdują się na Powązkach (kw. 25, rz. 1-2, ok. 1844-1845)⁶⁴. Para krzyży, ustawionych na prostopadłościennych postumentach, flankuje ustawioną pośrodku neogotycką aediculę z popiersiem kobiety. Oprofilowanie ramion (przekrój czworoboczny, z parą wałków wtopionych na całej długości, wzdłuż krawędzi) i ich zakończenie (liście akantu) podobne jest do rozwiązania zastosowanego przez Messinga w drugiej grupie nagrobków⁶⁵. Cokoły tych monumentów, pozbawione dekoracji rzeźbiarskiej, posiadają prostsze w formie krzyże. Zamiast medalionów z głową Chrystusa Bolesciwego lub Madonny w miejscu przecięcia belek mają rozety umieszczone w owalnych polach. Przykłady te różni od siebie dekoracja podstawy krzyża. Nagrobki Messinga zdobi akant, podczas gdy pomniki Potockich przyozdabiają proste formy neogotyckie, widoczne również pośrodku krzyża w postaci czteroliścia wpisanego w okrąg.

⁶⁰ W Natolinie Marconi dobudował portyk przy oficynie, wznosił most i bramę w stylu mauretańskim oraz dorycką świątynię i akwedukt. Wymienione budowle powstały w latach 1834-1838. W 1834 r. architekt przygotował projekt mauzoleum Potockich i do 1836 r. nadzorował prace przy jego budowie. S. Lorentz, *Natolin*, Warszawa 1948, s. 273-275; W. Fijałkowski, *Mauzoleum Potockich w Wilanowie*, „Spotkania z Zabytkami”, 2011, nr 3-4, s. 38-41.

⁶¹ Wg projektów Henryka Marconiego powstały w latach 1845-1870 następujące obiekty: brama w Morysinie z mieszkaniem stróża, szpital i dom doktora na przedpolach rezydencji w Wilanowie, ogrodzenie cmentarza wilanowskiego, wnętrze Wielkiej Sieni i kaplica pałacowa, budynek pompowni w parku oraz kościół św. Anny. J. Cydzik, W. Fijałkowski, *Wilanów – dzieje, architektura, konserwacja*, Warszawa 1989, s. 21, 37-41, 93-95, 103-106, 112.

⁶² *Katalog rysunków architektonicznych Henryka i Leandra Marconich w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, oprac. T.S. Jaroszewski i A. Rottermund, Warszawa 1977, s. 105.

⁶³ Zob. J. Cydzik, W. Fijałkowski, dz. cyt., s. 41.

⁶⁴ W grobowcu na Powązkach zostali pochowani m.in.: Stanisław Potocki (1776-1830), generał piechoty, jego córka Ludwika z Potockich Walewska (1814-1844) oraz brat Stanisława, Antoni Potocki (1780-1850), generał i senator. K.W. Wóycicki, *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą*, t. 2, Warszawa 1856, s. 72-73; S. Szenic, *Cmentarz Powązkowski 1790-1850. Zmarli i ich rodziny*, t. 1, Warszawa 1979, s. 234-235, 420-421.

⁶⁵ Pierwszy tego typu krzyż zwieńczył nagrobek Aleksandra Lepigé w 1854 r.

Ponieważ nagrobki dla Potockich powstały wcześniej, mogły więc posłużyć Messingowi za inspirację⁶⁶.

W świetle poczynionych ustaleń faktograficzno-formalnych niemożliwym jest określenie wkładu Messinga w powstanie projektu pomnika przeznaczonego dla kościoła oo. Reformatorów w Warszawie. Wiadomo na pewno, że Messing nie był autorem figury Madonny. Był za to z pewnością wykonawcą cokołu. Fakt ten potwierdza umieszczona z boku postumentu sygnatura rzeźbiarza. Forma podstawy pomnika powstała zaś w oparciu o zmodyfikowany nieznacznie projekt wazy ogrodowej autorstwa Marconiego, który zamówił do Wilanowa August Potocki. Czas powstania obu realizacji jest bardzo zbliżony (ok. 1850 i 1851). Z tym, że projekt Marconiego nie jest precyzyjnie datowany, tak samo jak zrealizowane na jego podstawie kamienne wazy ogrodowe, które wykonano przypuszczalnie w jednym z warszawskich zakładów kamieniarskich. Z drugiej strony trudno sobie wyobrazić, żeby to Marconi naśladował pomysł Messinga. Bardziej prawdopodobne, że to rzeźbiarz wykonał cokół wg projektu Henryka Marconiego lub też współpracując z architektem przy realizacji waz dla Wilanowa, wykorzystał jego projekt, nieco go zmieniając. Wówczas byłaby to sytuacja podobna do tej związanej z autorstwem figury Madonny, powszechnie przez prasę warszawską przypisywanej Messingowi, a w rzeczywistości będącej dziełem Kaufmanna⁶⁷.

Zachowane dzieła oraz informacje zebrane przez Marię I. Kwiatkowską i Aleksandrę Melbechowską-Luty wskazują⁶⁸, że Messing dobrze radził sobie z formami architektonicznymi i ornamentacyjnymi, natomiast sprawiające mu „kłopot” ujęcia portretowe i figuralne powierzał innym, zdolniejszym od siebie artystom. Dlatego trzy figury Madonn wykonali rzeźbiarze: Ludwik Kaufmann i Tadeusz Czajkowski, a medalion umieszczony na nagrobku Teofila Lesińskiego wymodelował Władysław Oleszczyński⁶⁹. Właściciel warsztatu przy Powązkowskiej 6 był więc raczej rzemieślnikiem – kamieniarzem, niż rzeźbiarzem – artystą. Większość bowiem jego dzieł powstała w oparciu o cudze projekty lub była zlecana innym wykonawcom. Połączenie elementów powtarzających formy neobarokowego cokołu z Wilanowa i neogotyckiego krzyża wieńczącego pomniki rodziny Potockich na Powązkach oraz ich modyfikacja mogą stanowić w świetle zebranych faktów jedyny wkład twórczy tego rzeźbiarza.

Zasługą Messinga nie było więc stworzenie oryginalnego projektu, lecz umiejętne wykorzystanie rozgłosu, który towarzyszył powstaniu pomnika Najświętszej Maryi Panny, zarówno w dniu odsłonięcia 7 grudnia 1851 r., ale przede wszystkim z chwilą, kiedy pod koniec lipca 1853 r. figura otrzymała oświetlenie⁷⁰. W tym samym roku na Powązkach sta-

⁶⁶ Pomniki rodziny Potockich zostały wystawione na Powązkach zapewne w latach 1845-1851, czyli albo po śmierci Ludwika z Potockich Walewskiej, albo po śmierci Antoniego Potockiego. Litografia z nagrobkami Potockich została zamieszczona w pracy Kazimierza W. Wóycickiego. K.W. Wóycicki, dz. cyt., m./str. 228 a 229 (rys. i lit. W. Walkiewicz).

⁶⁷ „Kurier Warszawski”, 1851, nr 326, s. 1739; F.M. Sobieszczański, *Kościół...*, dz. cyt., s. 365.

⁶⁸ Zob. M.I. Kwiatkowska, A. Melbechowska-Luty, dz. cyt., s. 495.

⁶⁹ Pomnik, wg proj. Wojciecha Bobińskiego, został ukończony w 1862 r. Wówczas, 14 listopada odbyła się msza i przeniesienie zwłok do grobu rodzinnego. Medalion z popiersiem Teofila Lesińskiego został ukończony w drugiej połowie 1863 r. „Kurier Warszawski”, 1862, nr 261, s. 1483; „Kurier Warszawski”, 1864, nr 31, s. 190; M.I. Kwiatkowska, *Rzeźbiarze...*, dz. cyt., s. 75.

⁷⁰ W momentach nieszczęść nawiedzających Warszawę tłumy wiernych zbierały się przy pomniku na modlitwę. Co roku też, przez cały maj, w godzinach wieczornych odśpiewywano przed nim litanie do Matki Boskiej. Wizerunek pomnika znany był dzięki licznym drzeworytom i litograficznym odbitkom, zamieszczanym w czasopiśmie

nęły dwa pierwsze nagrobki: Andrzeja Wołowskiego (po 15 VIII) i Elżbiety Colin (7 XII). Pozostałych 17 zleceń warsztat przy ul. Powązkowskiej 6 zrealizował w latach 1854-1874. Z wyjątkiem pomnika Ludwika Bogumiła Reineke pozostałe nagrobki powstały w okresie, kiedy właścicielem zakładu był Antoni Messing.

Antoni Messing – co-creator of the Sacred Virgin Mary’s statue located in front of the Reformed Church and co-author of series of tombstones patterned after it and raised at the cemeteries of Warsaw

Summary

Antoni Messing (ca. 1821-1867) the owner of the stone workshop located in Warsaw on 6 Powązkowska Street (mtge. 27C) is currently most famous for one monument- the Statue of the Virgin Mary of Immaculate Conception which was placed in front of the Church of St Antony of Padua on Senatorska Street (1851). What made this monument different from other independently standing monuments was the use of lanterns which at evening time illuminated the statue of the Virgin (1853). The innovative idea spread not only around Warsaw, but also outside the city boundaries.

References to the monument elevated by Messing were not limited to the way and form of illuminating the statue. The inventory research conducted on Warsaw cemeteries enable the extraction of a group of tombstones imitating the shape and the decor of the plinth of the statue of the Virgin. The number of examples of this collection of tombstones numbers 19. Their execution dates back to the period 1853-1874 – with one exception only, all of them were elevated during the period of Antoni Messing’s ownership of the stone workshop. All of them represent the same commemoration in the form of a crucifix located on a plinth. Examples can be separated into two groups. One, comprising 8 tombstones, the closest to the original, the other, comprising 11 examples preserves the architectural structure without the sculptural decor. The origin of the formal concept is to be traced in the project of Henryk Marconi’s garden vase designed for Wilanowski Park (ca. 1845-1851) as well as the finishing elements of the Stanisław and Antoni Potocki’s tombstones. Consequently, the contribution of Messing consists in the creation of the series of tombstones modeled on the statue of the Virgin Mary rather than the originality of the project.

Keywords: Warsaw, The Palace of Wilanów, The Powązkowski Cemetery, The Evangelical Augsburg Cemetery, The Evangelical Reformed Cemetery, The Orthodox Cemetery in Wola, Henryk Marconi, Antoni Lessing, the statue of the Virgin Mary of the Immaculate Conception

Translated by Monika Kolenda

Nota o Autorze: dr Marta Wiraszka, wykładowca historii architektury w Instytucie Historii Sztuki UKSW w Warszawie. Zajmuje się zagadnieniami z historii urbanistyki i architektury XIX i pierwszej połowy XX w., w szczególności byłych kresów południowo-wschodnich Rzeczypospolitej oraz kaplic i mauzoleów budowanych na polskich cmentarzach wyznań chrześcijańskich.

ilustrowanych i kalendarzach. Przedstawienia ukazują pomnik najczęściej wieczorową porą *jako sprawiającą największy efekt*. „Kurier Warszawski”, 1854, nr 179, s. 949; *Pomniki święte...*, dz. cyt., s. 61, 62; „Kurier Warszawski”, 1857, nr 119, s. 629; F.M. Sobieszczański, *Kościół...*, dz. cyt., s. 364; *Statua Matki Boskiej...*, dz. cyt., s. 52.

ANTONI MESSING – NAGROBKI (I)

/wzorowane bezpośrednio na cokole pomnika przed kościołem oo. Reformatów w Warszawie/

Lp.	Imię i nazwisko	Cmentarz	Data śmierci	Powstanie pomnika	Źródło utrzymania	UWAGI
1.	Andrzej WOŁOWSKI (? – 1852)	Powązki: kw. 14, rz.5	15 VIII 1852	ok. 1853	Naczelnik w Komisji Skarbu	
2.	Elżbieta COLIN (1780-1852)	Powązki: kw.24, rz.6	20 XI 1852	7 XII 1853	obywatelka, żona Ludwika Colin (zm. 5.08.1831) wojskowego, właścicielka domu i Zajazdu Podolskiego przy ul. Bednarskiej (nr hip. 2680)	
3.	Marcjanna z Obrąpalskich SAFONOW (1811-1853)	Powązki: kw.159, rz.4	16 XI 1853	13 V 1854	żona urzędnika Jerzego Safonowa, zatrudnionego w biurze księcia feldmarszałka	
4.	Aleksander LEPIGÉ (1825-1853)	Powązki: kw.24, rz.1	14 VI 1853	1854 – data na pomniku	właściciel dóbr Lutobroku w guberni płockiej (ob. pow. pułtuski, gm. Zatory), zamieszkały w Warszawie (ul. Bracka nr hip. 1588/9)	30 VIII 1853 przeniesienie do grobu
5.	Aniela z Kamieńskich ŁUBIŃSKA (1806-1856)	Powązki: kw.158, rz.5	9 V 1856	9 V 1857	żona emeryta, członka Rady Głównej Zakładów Dobroczynnych w Komisji Spraw Wewnętrznych, wcześniej komisarz ekonomiczny w Komisji Skarbu	1857 – data na grobie; uszkodzony: brak krzyża
6.	Hortensja Wiktoria z Bernatowiczów SZPADKOWSKA (1832-1856)	Powązki: kw.29, rz.4	11 VIII 1856	11 VIII 1857	żona architekta Symforiana Szpadkowskiego (zm. 4 XII 1894)	uszkodzony: brak krzyża
7.	Antoni CIESIELSKI (1793-1857)	Powązki: kw.20, rz.3	20 IX 1857	ok. 1858	obywatel, właściciel domu przy ul. Nalewki (nr hip. 2239)	
8.	Fryderyk Karol MOES (1808-1863)	Ew.-aug.: al. 56, nr 5	29 VIII 1863	29 X 1864	przemysłowiec urodzony w Akwizgranie, właściciel przędzalni bawełny w Łodzi i fabryki wełny w Zgierzu, którą od 1838 r. prowadził z bratem Krystianem Augustem pod firmą „Braci Moes”, fabrykant obić papierowych w Warszawie (ul. Nowy Świat nr hip. 1290)	

ANTONI MESSING – NAGROBKI (II)

/wzorowane pośrednio na cokole pomnika przed kościołem oo. Reformatów w Warszawie/

Lp.	Imię i nazwisko	Cmentarz	Data śmierci	Powstanie pomnika	Źródło utrzymania	UWAGI
1.	Aleksander POGONJAŁOW (?-1855)	Prawosławny na Woli	12 I 1855	ok. 1855	prałat, naczelny kapelan armii polowej	uszkodzony: krzyż wtórny
2.	Franciszek REYCH (1790-1855)	Powązki: kw. 11, rz. 1	8 III 1855	23 X 1855	sędzia Trybunału Handlowego, kupiec (handel win i korzeni), właściciel domu przy ul. Przejazd (nr hip. 644)	
3.	Julianna z Kowalskich (1806-1853) i Eliasz KELCH (ok.1790-1855)	Powązki: kw. 33, rz. 3	9 II 1853 6 XII 1855	ok. 1856	jubiler, właściciel zakładu przy ul Krakowskie Przedmieście (nr hip. 378; 419) i domu przy Rynku Nowego Miasta (nr hip. 330)	uszkodzony: brak krzyża
4.	Tomasz TRYLSKI (1790-1855)	Powązki: kw. 16, rz. 4	2 VIII 1855	2 VIII 1856	obywatel ziemski, ur. w Biskupicach, pow. koniński, h. Topór	rozbudowany XIX/ XX – syg. R.S. Lubowiecki uszkodzony: brak krzyża
5.	Ludwik Antoni SALINGER (1774-1857)	Ew.-aug.: kw. I, na wprost lapidarium	4 I 1857	ok. 1857	kupiec	uszkodzony: brak krzyża
6.	Wincenty TEMPOROWSKI (1784-1858)	Powązki: kw. 157, rz. 2	23 III 1858	ok. 1858	urzędnik, właściciel domu Rynek Staro Miasta nr 50	
7.	Mikołaj JAMROSYŃSKI (1791-1862)	Powązki: kw. 157, rz. 3	17 I 1862	ok. 1862	wojskowy, właściciel domu przy ul. Przejazd (nr hip. 651)	
8.	Rodziny Jana Samuela ELSNERA (1820-1888)	Ew.-ref.: kw. A, rz. 2		ok. 1863-1867	aptekarz, właściciel domu przy ul. Nowosenatorskiej (nr hip. 476d)	
9.	Krzysztof Fryderyk BRUN (1795-1866)	Ew.-aug.: al. 24, nr 3/5	5 XII 1866	ok. 1867	przemysłowiec (handel żelazny), właściciel firmy „K. Brun i Syn” i domu przy ul. Bielańskiej (nr hip. 466)	restaurowany przez J. Mantzla w 1869 r.
10.	Ludwik Bogumił REINEKE (1803-1873)	Ew.-aug.: naprzeciw al. 66/65	15.XII.1873	ok. 1874	obywatel m. Warszawy	wyk. J. Sikorski (?) uszkodzony: brak krzyża
11.	DELLINGZHAUZEN (?-?)	BIELSK PODLASKI na cmentarzu przy ul. Wojska Polskiego	(?)	(?)	pułkownik armii rosyjskiej	uszkodzony: brak krzyża